

Humanisering of segregatie? De opkomst van sociale voorzieningen voor geesteszieken beschouwd vanuit de Leidse armenhervormingen

Nik van Brink

Inleiding

Tegenwoordig kent de geestelijke gezondheidszorg in Nederland een verscheidenheid aan gespecialiseerde instanties en klinieken voor het verlenen van psychische zorg. Het zal niet verbazen dat deze voorzieningen niet altijd in een dermate uitgebreide vorm bestaan hebben. Traditioneel wordt de opkomst van de psychiatrie, als afsplitsing van de algemene medische discipline, in de achttiende eeuw geplaatst. Weinig gebeurtenissen weten deze afsplitsing treffender te symboliseren dan de dramatische bevrijding van de ‘gekken’ van Bicêtre uit hun ketenen, in opdracht van Philippe Pinel (1745-1826) in 1794. Pinel was volgens de overleveringen zo geschokt over de onmenselijke wijze waarop geesteszieken in zijn tijd behandeld werden, dat hij zijn werkzame leven zou gaan wijden aan de verbetering van hun positie. Als hoofdarts van Bicêtre en later Salpêtrière pionierde Pinel nieuwe behandelmethoden voor geesteszieken, waarbij hij zich voor het eerst in de moderne medische geschiedenis vrijwel exclusief ging richten op de geestelijke behandeling van zijn patiënten. In werkelijkheid bleef het ketenen van gevangenen ook onder het bestuur van Pinel gewoonte, zij het minder frequent dan voorheen.¹ Hoewel de door propaganda vertekende bevrijding van de geesteszieken van Bicêtre nooit op een dergelijk dramatische wijze plaats heeft gevonden, wordt zij vaak als het beginpunt van de moderne psychiatrie gezien.²

Wanneer we in ogenschouw nemen dat Pinel zijn daad verrichte binnen een inrichting waar hij omringd werd door geesteszieken, wordt duidelijk dat we, alvorens we het ontstaan van de moderne psychiatrie kunnen begrijpen, eerst de geschiedenis van deze zogenaamde ‘dolhuizen’ dienen te traceren. Aangezien de psychiatrie zich destijds nog niet afgesplitst

¹ P.C. Spierenburg, *De verbroken betovering: mentaliteit en cultuur in preïndustrieel Europa*. (Hilversum 1998) 227.

² Niemand weet de symbolische waarde van de veronderstelde daad van Pinel voor de moderne psychiatrie beter duiden dan Michel Foucault in: M. Foucault, *History of madness* (Londen 2006).

had van de algemene gezondheidszorg, vormt dit tevens een onderzoeking naar de opkomst van de gezondheidszorg in Europa.

Afbeelding 1: Pinel en de bevrijding van de gekken te Salpêtrière (Tony Robert-Fleury, 1795).

Het beginpunt van de ‘moderne’ gezondheidszorg wordt meestal in de eerste helft van de zestiende eeuw geplaatst. Opmerkelijk genoeg was deze opkomst geen op zichzelf staande ontwikkeling, maar dient gezien te worden binnen grootscheepse hervormingen in de armenzorg.³ Gedurende het grootste gedeelte van de middeleeuwen namen armen een relatief homogene en onbedreigde ruimte in binnen de samenleving. De arme werd binnen het christendom zelfs een bepaalde waarde toegedicht; was Christus zelf immers niet arm? Daarnaast boden minderbedeelden middels het geven van aalmoezen de gelegenheid tot het verrichten van goede werken. Aan het begin van de Vroegmoderne tijd kwamen andere houdingen ten aanzien van armoede op. In de steden van vroegmodern Europa werd de waarde van arbeid steeds sterker benadrukt. Deze waarde was niet alleen van economische aard, maar meer nog moreel van karakter.⁴ Kenmerkend voor de perceptie van armoede is het onderscheid tussen ‘ware’ en ‘onechte’

³ In de woorden van Ole Peter Grell en Andrew Cunningham: ‘The major context of health care provision in the early modern period was poor relief (...)’ O.P. Grell & A. Cunningham. *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500-1700* (Londen 2002) 1.

⁴ R. Jütte, *Poverty and deviance in early modern Europe* (Cambridge 1994) 5.

armen, een onderscheid dat in de vroegmoderne tijd steeds sterker gemaakt werd. Het was de groep ware armen, waar van oudsher wezen, weduwen en lichamelijk gehandicapten onder vielen, die de steun van haar medemens waardig was. Ook geesteszieken werden tot deze groep gerekend. Onechte armen daarentegen konden meer dan voorheen rekenen op morele verwerping. Zij werden gezien als lui en bedrieglijk, profiteurs die de hulp van hun medemens niet waardig waren. Daarnaast maakte vroegmoderne samenlevingen onderscheid tussen armen uit hun eigen gemeenschap en uitheemse armen. Ook armen van buiten de eigen gemeenschap werd vaak hulp geweigerd.⁵

De veranderende perceptie van armen vond haar weerslag in institutionele- en politieke veranderingen in de armenzorg. De middeleeuwse charitatieve zorg was sterk gedecentraliseerd en in toenemende mate ontoereikend om aan de behoeften van het groeiend aantal armlastigen tegemoet te komen. Teneinde het armoedeprobleem te beteugelen begonnen diverse steden in de Zuidelijke Nederlanden in de eerste helft van de zestiende eeuw hun armenzorg opnieuw in te richten, waarbij deze onder nauwer toezicht van de stadsbesturen kwam te staan. Karakteristiek voor deze ‘moderne’ armenzorg was de financiële en organisatorische centralisatie. Bij de inrichting van de instituties werden de tweedelingen tussen ware- en onechte armen enerzijds en inheemse- en uitheemse armen anderzijds als leidraad genomen. Uitheemse- en onechte armen werden zoveel mogelijk buiten het systeem gehouden, terwijl in toenemende mate getracht werd voor elke ware arme zorg te bieden.⁶

Historici hebben lange tijd de Reformatie en reformatorische ideeën aangewezen als de belangrijkste drijfveer achter deze armenhervormingen. Vanaf de jaren zestig hebben historici meer oog gekregen voor de invloeden van sociaaleconomische veranderingen in de vroegmoderne tijd.⁷ Controversiëler zijn interpretaties van cultuurhistorici en filosofen, die de hervormingen als maatschappelijke beïnvloedingsstrategieën voorstellen.⁸ De historiografie van de vroegmoderne armenhervormingen is in recente

⁵ Jütte, *Poverty and deviance*, 5.

⁶ *Ibidem*, 112.

⁷ C.H. Parker, ‘The pillars of a new community. Conflicts and cooperation over poor relief in post-Reformation Holland’ in: M. van der Heijden, E. van Nederveen Meerkerk, en G. Vermeesch ed., *Serving the Urban Community. The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 155-167.

⁸ Zie bijvoorbeeld: M. Foucault, *Discipline and Punish* (New York 1979).

jaren verrijkt met case studies van over heel Europa. Uit deze studies komt naar voren dat discussies over de armenzorg zich niet beperkten tot Protestants Europa, maar ook in Katholiek Europa gevoerd werden.⁹ Hoewel de hervormingen hier in de regel minder centralistische tendenties vertoonden, groeiden ook in Katholieke steden het aantal voorzieningen voor armlastigen.¹⁰ Ten gevolge van deze studies hebben zowel het religieus-ideologisch determinisme van de vroege historiografie alsook het economisch-sociaal determinisme van recentere jaren aan populariteit ingeboet. De invoering van armenhervormingen vertoonde nergens een deterministische doelmatigheid, maar was overal onderhevig aan de veranderlijke lokale realiteiten. Vast staat dat het aantal sociale voorzieningen in veel Europese steden sterk steeg gedurende de zestiende eeuw. Binnen deze voorzieningen kreeg ook de geesteszieke arme haar eigen plek toegewezen; opgesloten binnen de muren van het dolhuis.

In dit artikel zal ik de charitatieve hervormingen binnen de stad Leiden in haar sociaal historische context plaatsen. Allereerst zal ik kort stilstaan bij de inrichting van de armenzorg voor de hervormingen van de zestiende eeuw. Terwijl hervorming van armenzorg in veel plaatsen in Europa in de eerste decennia van de zestiende eeuw plaatsvond, begonnen Hollandse steden pas na het uitbreken van de opstand hun armenzorg grootschalig te hervormen. Bij de bestudering van deze hervormingen zal het *Armenrapport* van 1577 als referentiekader gebruikt worden. Dit rapport bevat een gedetailleerde bestudering van het armoedeprobleem in Leiden. Ook bevat het aanbevelingen tot herinrichting van de armenzorg. Eén van de concrete aanbevelingen van het *Armenrapport* betrof het verbouwen van het voormalige Caecilliënklooster tot pest- en dolhuis. Om de kosten van deze verbouwingen te kunnen dekken adviseerde het rapport een loterij te organiseren. Deze loterij, die uiteindelijk in 1596 plaats zou vinden, was geen geïsoleerd fenomeen. Beginnend met de Amsterdamse charitatieve loterij van 1592 organiseerde de ene na de andere stad in Holland loterijen ter op- en inrichting van charitatieve instanties, in de regel pest- en dolhuizen. In het tijdsbestek van enkele decennia wisten de Hollandse steden, gesteund door de opbrengsten van de loterijen, een charitatieve

⁹ L. Martz, *Poverty and Welfare in Habsburg Spain: the example of Toledo* (Cambridge 1983).

¹⁰ Jütte, *Poverty and deviance*, 5.

infrastructuur op te bouwen die in Europa alom geprezen werd.¹¹

De Leidse armenzorg tot de zestiende eeuw

Voordat we de hervormingen van de zestiende eeuw kunnen behandelen, is het noodzakelijk om kort in te gaan op de charitatieve infrastructuur die zij trachtten te hervormen. Tot diep in de vroegmoderne tijd namen kloosters en kerkelijke instanties het overgrote deel van de armenzorg voor hun rekening. Vanaf de dertiende eeuw kwamen hier in vele Europese steden gasthuizen bij, ingericht om aan een breed scala van behoeftigen tegemoet te komen. Zieken, verarmde weduwen en invaliden konden een beroep doen op zorg en inwoning binnen deze instituties, maar ook reizigers konden er korte tijd verblijven. Het eerste gasthuis in Leiden was het Katherijnengasthuis, dat in 1276 haar deuren opende. Vanaf de veertiende eeuw konden hulpbehoevenden naast de gasthuizen ook een beroep doen op zogenaamde tafels van de Heilige Geest. Deze organisaties waren specifiek gericht op het verlenen van bijstand aan arme burgers, veelal door het verstrekken van voedsel of kleding. Aan de tafels van de Heilige Geest waren ook zogenaamde *huisszittenmeesters* verbonden die arme stedelingen thuis opzochten.¹² Deze charitatieve infrastructuur kon zich verder uitbreiden dankzij grootschalige inzet van leken. Armenhuizen boden onderdak aan verarmde burgers die niet langer in hun eigen levensonderhoud konden voorzien. Wezen en weduwen konden in de meeste steden een beroep doen op hun eigen armenhuizen. De proliferatie van deze armenhuizen is indrukwekkend; de stad Leiden alleen telde minstens 47 van dergelijke armenhuizen, het gros waarvan gesticht werd in de zestiende en zeventiende eeuw.¹³ De gasthuizen wisten zich te ontwikkelen van centra voor de distributie van ongedifferentieerde bijstand tot instituties die zich vrijwel exclusief toelieden op de verzorging van

¹¹ M. van den Burg, M. van der Heijden, E. van Nederveen Meerkerk, en G. Vermeesch, 'The rise of public facilities in the Low Countries, 1400-1800' in: M. Van der Heijden, E. van Nederveen Meerkerk, G. Vermeesche, en M. van den Burg, *Serving the Urban Community. The Rise of Public Facilities in the Low Countries*. (Amsterdam 2009) 155-167.

¹² C. Ligtenberg, *De armenzorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* (Den Haag 1908) 31.

¹³ H. Looijesteijn, 'Funding and founding private charities: Leiden almshouses and their founders, 1450-1800', *Continuity and Change* 27.2 (2012) 199-239: 201.

zieken. Op termijn zou deze ontwikkeling ook bepalend blijken voor de onderbrenging van geestelijk zieken. Hoewel de Leidse armenzorg aan het begin van de zestiende aan een grote en diverse groep armen bijstand verleende, was zij bij lange na niet toereikend om alle hulpbehoevenden tegemoet te komen. Doordat de vraag naar bijstand in de regel groter was dan het aanbod, konden charitatieve organisaties strenge morele eisen aan de verlening van hulp verbinden. Hierdoor werden vele armen zich uitgesloten van deze potentiële sociale vangnetten.¹⁴

De problemen verergerden toen het aantal armlastigen aan het begin van de zestiende eeuw sterk groeide. Ten gevolge militaire en religieuze conflicten trok een ongeëvenaard aantal hulpbehoevenden in de Nederlanden naar de steden. Ondertussen zagen deze steden een groot deel van hun bevolking verarmd door stijgende werkloosheid en inflatie. Het aantal armlastigen in de stad Leiden steeg van 28 procent in 1498 naar 63 procent in 1514.¹⁵ Teneinde de massale toestroom van hulpbehoevenden en bedelaars in te dammen, reageerden veel steden in de Nederlanden met het afkondigen van ordonnanties. Reeds in 1397 werd de eerste van dergelijke ordonnanties in Leiden afgekondigd, specificierend waar en wanneer gebedeld mocht worden. In de zestiende eeuw nam het aantal ordonnanties sterk toe en werd ook hun toon dreigender.¹⁶ Desondanks was de effectiviteit van dergelijke ordonnanties waarschijnlijk beperkt. Het mag dan ook als een onvermijdelijkheid beschouwd worden, dat veel Europese steden tot een systematischer aanpak van armoede zouden overgaan.

De eerste Europese steden die hun armenzorg grootschalig hervormden waren Neurenberg (1522), Straatsburg (1523) en Leisnig (1524), gevolgd door Ieper en Mont in 1525. Binnen deze steden werden de financiën en het bestuur van de armenzorg gecentraliseerd en onder toezicht van het stadsbestuur geplaatst.¹⁷ In 1531 vaardigde Karel V een plakkaat uit voor zijn gehele rijk, waarin hij de centralisatie van de armenzorg in lijn met het systeem van Ieper voorstelde, tezamen met een

¹⁴ E. van Nederveen Meerkerk, 'The will to give: charitable bequests, inter vivos gifts and community building in the Dutch Republic, c. 1600-1800', *Continuity and Change* 27.2 (2012) 241-270: 264; H. Looijestein, *Funding and founding private charities*, 273.

¹⁵ J. Koppenol, *Leids Heelal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout* (Hilversum 1998) 47.

¹⁶ Ligtenberg, *De armenzorg te Leiden*, 285-290.

¹⁷ *Ibidem*.

algeheel verbod op bedelarij. In de jaren die volgden, namen veel steden in de Zuidelijke Nederlanden deze aanbevelingen over en hervormden hun armenzorg.¹⁸ Het zou echter nog decennia duren voordat ook de steden in de Noordelijke Nederlanden hun armenzorg grootschalig zouden gaan hervormen. Wel bleven de Staten van Holland de ontwikkelingen bij hun zuiderburen nauwlettend volgen. In 1527 werd landsadvocaat Adriaan van der Goes namens de Staten van Holland afgevaardigd naar Brugge en Ieper om het functioneren van de nieuwe armenzorg te evalueren. Ondanks zijn positieve bevindingen besloten de Staten van Holland, bij gebrek aan steun van Leiden en Gouda, nog niet te beginnen met het doorvoeren van hervormingen. Volgens Christina Ligtenberg kwam dit in het geval van Leiden doordat de armenzorg hier al relatief goed geregeld was. Daarnaast miste Leiden een klasse van kapitalistische werkgevers die gebaad konden zijn bij het hervormen van de armenzorg. Tenslotte waren volgens Ligtenberg humanistische- en reformatorische ideeën in Leiden minder wijd verspreid.¹⁹ Het zou tot de Opstand duren voordat ook de steden in de Noordelijke Nederlanden hun armenzorg grootschalig zouden gaan hervormen.

Armenhervorming te Leiden: het Armenrapport van 1577

Hoewel hervormingen via de Staten van Holland in de eerste helft van de zestiende eeuw geen doorgang vonden, ondernam het stadsbestuur van Leiden het nodige om de armoede in haar stad te bestrijden. In 1530 vroeg de gemeente aan haar rijkere burgers hoeveel zij wekelijks konden missen voor de armen voor een periode van twaalf weken. Het ging hierbij niet om een vrijwillige bijdrage; burgers die weigerden bij te dragen werden gedwongen een door het gerecht vastgestelde bijdrage te doneren. Ook tijdens de hongersnood van 1555 voerde het stadsbestuur een tijdelijke armenbelasting in. Ook droeg het stadsbestuur uit eigen middelen bij om de meest schrijnende armoede te ondervangen. In het decennium dat aan het Leids beleg van 1572 voorafging, kocht de stad vrijwel ieder jaar graan in om haar armste burgers van de hongerdood te redden.²⁰ Maar bovenal greep het stadsbestuur in via ordonnanties. Wegens veelvuldige overtreding werd

¹⁸ Ligtenberg, *De armenzorg te Leiden*, 16.

¹⁹ *Ibidem*, 17.

²⁰ *Ibidem*, 298.

een verbod op bedelen in kerken uit 1523 in 1531 opnieuw afgekondigd. Een andere ordonnantie uit hetzelfde jaar, gericht op het beperken van de verblijfsduur van uitheemse armen in de stad, werd tot 1549 nog vijf maal afgekondigd.²¹ In het licht van haar onmacht formuleerde het stadsbestuur deze ordonnanties steeds dreigender. In het kader van wederom een dreigende hongersnood ordonneerde het stadsbestuur in 1544 alle uitheemse armen de stad te verlaten voor de volgende zondag. Toen ook dit niet afdoende bleek om de armen weg te jagen, zag het stadsbestuur zich bij een volgende subsistentiecrisis in het jaar 1567 genoodzaakt drastischer op te treden; alle uitheemse armen van boven de twaalf jaar werden geordonneerd voor zonsopgang de stad verlaten te hebben, anders zouden zij de stad uit geseld worden.²²

Hoewel de jaren voor het beleg van de stad in 1573 gekenmerkt werden door grote armoede en haast structurele subsistentiecrises, verbleken deze bij de ontberingen die de stad gedurende het beleg door de Spanjaarden te verduren kreeg. Ondanks de grote ontwrichtingen die het beleg teweeg had gebracht, bood de periode na het ontzet ongekende ruimte tot maatschappelijke herinrichting. Het stadsbestuur, dat dankzij de inzet van helden als burgemeester Adriaen van der Werff en stadssecretaris Jan van Hout de burgers van overgave had weten te houden, zag zich in de jaren na het ontzet verzekerd van een ongekende legitimiteit. Ook het politieke klimaat binnen Holland maakte het dat de tijd voor grootschalige armenhervormingen rijper was dan ooit. De traditionele charitatieve infrastructuur, die voor een groot deel gerust had op de inzet en middelen van Katholieke instanties, was als gevolg van de Reformatie grotendeels verdwenen. In 1575 namen de Staten van Holland een resolutie aan, waarin de bezittingen en goederen van de Katholieke kerk ter beschikking kwamen van de stadsbesturen. Deze bezittingen konden nu door de Hollandse stadsbesturen aangewend worden om de charitatieve infrastructuur grondig te hervormen.²³

De exacte invulling van deze nieuw in te richten charitatieve infrastructuur was vooraf geen uitgemaakte zaak. Het is in dit kader dat we

²¹ Ligtenberg, *De armezorg te Leiden*, 290.

²² Ibidem, 291.

²³ A. Tervoort, 'To the Honor of God, for concord and the common good' in: M. Van der Heijden, E. Van Nederveen Meerkerk & G. Vermeesch, Griet ed., *Serving the Urban Community. The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 89-106.

het *Armenrapport* dienen te beschouwen, dat in 1577 aan de vroedschapsvergadering werd gepresenteerd. Het rapport, dat hoogstwaarschijnlijk door stadssecretaris Jan van Hout is opgesteld, probeert op systematische wijze inzicht te geven in de oorzaken van de armoede in Leiden. Daarnaast bevat het rapport aanbevelingen voor de hervorming en inrichting van de armenzorg.²⁴ Het rapport begint met de vaststelling dat de verzorging van de armen en de aanpak van armoede een taak is voor de gemeentelijke overheid:

Ghelyckerwijs het ten dienst ende het ampt van alle guede ende christelicken overheyte es mit alle behoorlicke ende mogelycke vlijt te versorghen [...], dat haere goede arme onderdanen [...] van gheen honger, commet of gebreck en vergaen [...].²⁵

Geheel in de geest van de tijd maakt het rapport hierbij duidelijk onderscheid tussen ware en onechte armen. Het falen van de traditionele armenzorg schrijft het rapport voor een groot deel toe aan de achterbaksheid van de onechte armen:

Nu est zulcx (leyder), dat men tot noch toe tot grooten hertsweer ende verdriet van alle vrome ende oprechte menschen heeft moeten zien, dat de rechte ende de ware armen alderminst van aelmissen voorzien, mer dat die voorhenen de meesten deelgenoten zijn geweest by zodanig licht ende arch gespuys van menschen [...], ende die daarvan alderminsten behoort hadden te genieten.²⁶

Het geven van aalmoezen aan deze armen had hen niet enkel verpest voor goede arbeid, maar ook hun kinderen, ‘dewelcke, zoodrae zy mergaen consten, de lichtvaerdicheyt, vadsicheyt ende loyheyt, die zy haer oudersvuyten borsten gezoogen hebben, gewillichlickende ende meesterlycken naervolgen’.²⁷ Dit alles ten koste van de ware arme, die zijn armoede en tegenspoed in stilte en met waardigheid draagt;

²⁴ J. Koppenol, ‘Jacht op een jongeling van “cleyn verstant”’: het omstrede auteurschap van het Leidse Armenrapport (1577)’, *Holland* 27.3 (1995) 13-30.

²⁵ J. Prinsen, ‘Armenzorg te Leiden in 1577’, *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 26 (1905) 130.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Ibidem, 134.

want deze, die in eerlicke armoede zitten, [...] zoucken mit alle middelen haer armoede te bedecken, [...] mer hebben liever in eerlicke armoede te vergaen, jae haer kinderkens van honger ende gebreck te zyen verdwynen [...], dan yemandt haeren noot te clagen.²⁸

Hierna wijst het rapport op drie oorzaken van het huidige armoedeprobleem in de stad. Allereerst was daar de te ruimhartige aalmoesvoorziening van de kloosters en kerkelijke charitatieve instellingen schuldig aan, die de armen lui en afhankelijk had gemaakt. Daarnaast oefende de relatieve welvaart van de stad een aantrekkingskracht uit op armen, die in de hoop op het verkrijgen van aalmoezen massaal naar de stad trokken. Ten slotte wijst het rapport op de negatieve rol van de drapeniers van de lakenindustrie, die 'haere schamele arbeysluyden eerlicken loon cunnen noch begeeren te geven.'²⁹ Inderdaad ging het in de tweede helft van de zestiende eeuw slecht met de Leidse lakenindustrie. Waar Leiden in de twintiger jaren van de zestiende eeuw in staat was 25.000 stuks laken per jaar te produceren, kelderde deze productie tot een schamele 1100 in het jaar 1573.³⁰

Vervolgens bespreekt het rapport concrete voorstellen voor de herinrichting van de armenzorg. Allereerst dienden de fondsen van de verschillende charitatieve instellingen gecentraliseerd te worden. Aangezien er grote verschillen tussen armen bestaan, adviseert het rapport het centrale budget op te delen in afzonderlijke budgetten voor wezen, leprozen, ouderen, gehandicapten en huisarmen.³¹ Hiermee lijkt het rapport impliciet ook aan te willen geven, welke groepen armen binnen het nieuwe systeem aanspraak op zorg kunnen maken. Het rapport vervolgt met enkele aanbevelingen over de logistieke inrichting van het nieuwe systeem, waarbij het samenvoegen van de verschillende gasthuizen onder de controle van een door het stadsbestuur aangewezen bestuurder het voornaamste voorstel is. Ook de huizensittenmeesters dienden meer samen te werken en hun werkzaamheden voortaan per wijk te verdelen.³²

²⁸ Prinsen, 'Armenzorg te Leiden', 134.

²⁹ Ibidem, 140.

³⁰ Koppenol, *Leids Heelal*, 46.

³¹ Prinsen, 'Armenzorg te Leiden', 145.

³² Ibidem, 152.

Zeer interessant zijn de voorstellen voor een systeem van werkverschaffing. Het rapport adviseert om hiertoe een fabriek te openen, bij voorkeur een speldenfabriek, omdat armen hier met minimale opleiding aan het werk gezet zouden kunnen worden. Vernieuwend aan het voorgestelde systeem is dat in principe geen enkele hulpbehoevende buiten haar verzorging viel, waardoor niemand zich nog tot bedelen genoodzaakt hoefde te voelen. Het rapport stelt dan ook een algeheel verbod op bedelarij voor. Zelfs binnen de ordonnanties was een algeheel verbod nooit afgekondigd. Armen die weigerden zich in het nieuwe systeem te schikken, konden serieuze repercussies verwachten:

sommige loye personen, die gheen lust noch sin tot arbeyt en hebben [...], soude de oeverste [...], dezelve voor t'ee(r)ste mit woorden straffen, ende voor de tweede reyse bevonden zijnde, [...] òf ter stadt vuytgezeelt, òf andersints naer zijn verdienste zouden mogen werden gestraft.³³

Hoewel het vroedschap in haar vergadering de samenvoeging van de gasthuizen na een stemming nog niet wenste over te nemen, zijn veel van de aanbevelingen uit het rapport uiteindelijk doorgevoerd. Enkel het plan voor werkverschaffing is nooit van de grond gekomen. Het was gerecht, niet het vroedschap, dat nog in hetzelfde jaar het samenvoegen van de financiën effectueerde, waarbij deze centrale kas aangevuld werd met de bezittingen van de gilden en de meeste kloosters. Armen die voor steun uit deze kas in aanmerking wilden komen, dienden zich binnen twee weken te melden. Wederom werden uitheemse armen geweerd; enkel mensen die voor 1572 in de stad waren aangekomen, kwamen voor hulp in aanmerking. Hierbij werd een uitzondering gemaakt voor vluchtelingen en migranten uit Engeland, Vlaanderen, Artois en Henegouwen.³⁴ Het algehele verbod op bedelarij volgde in 1583, hoewel dit verbod nooit streng is nageleefd. De uiteindelijke samenvoegingen van de gasthuizen zou in fases geschieden. In 1583 werden de Onze Lieve Vrouwe en St. Elisabeth gasthuizen samengevoegd, gevolgd door het leprozenhuis in 1592.³⁵

³³ Prinsen, 'Armenzorg te Leiden', 156-157.

³⁴ Ligtenberg, *De armenzorg te Leiden*, 229-230.

³⁵ Koppenol, *Leids Heelal*, 60.

Een andere aanbeveling van het rapport dat nog in de zestiende eeuw verwezenlijkt zou worden, was de inrichting van een pest- en dolhuis in het voormalige Caecilienklooster. Teneinde deze verbouwing te bekostigen, zo stelt het rapport voor, ‘zouden mijn Heeren [...], aen dengheenen, des macht hebbende, mogen doen verzoucken oprechtinge van een loterie’.³⁶ Deze loterij zou uiteindelijk in 1596 gehouden worden. Charitatieve loterijen waren een in Holland veelgebruikt middel om de oprichting van liefdadigheidsinstanties te financieren, veelal door verbouwing van voormalige kloosters. Beginnend met de Amsterdamse dolhuisloterij van 1592 werd vrijwel ieder jaar een loterij georganiseerd, in de regel voor de inrichting van een dol- en pesthuis.³⁷ Voor de Leidse loterij werden niet minder dan 281.232 loten à zes stuivers per lot verkocht, waarna met de verbouwing van het voormalige klooster begonnen kon worden.³⁸

Men had gehoopt met de opbrengst van de loterij op de plaats van het voormalige klooster een compleet nieuw gebouw op te kunnen trekken. Toen de opbrengst van de loterij daar evenwel niet genoeg voor bleek, werd besloten de aanvankelijke aanbeveling tot verbouwing te volgen. Het dolhuis, dat op de eerste verdieping werd ingericht, bestond uit eenentwintig cellen en zes zalen voor zwakzinnigen. Op de tweede verdieping kwam een zaal voor de verpleging van arme zieken. De enige nieuwbouw bestond uit een ziekenzaal met 56 bedden en enkele proveniershuisjes, waar bejaarde burgers zich voor de rest van hun leven konden inkopen voor kost, inwoning en verzorging.³⁹

³⁶ Prinsen, ‘Armenzorg te Leiden’, 147.

³⁷ G.A. Fokker, *Geschiedenis der loterijen in de Nederlanden. Eene bijdrage tot de kennis van de zeden en gewoonten der Nederlanders in de XVe, XVIe, en XVIIe eeuwen* (Amsterdam 1862) 66.

³⁸ Koppenol, *Leids Heelal*, 75.

³⁹ K. Bostoen, ‘Adieu, mijn geld! De Leidse loterij van 1596’, *De Zeventiende Eeuw* 6, 35.

Conclusie

Gesteund door de herverdeling van de bezittingen van de Katholieke Kerk en de opbrengsten van de charitatieve loterijen wist Leiden haar armenzorg in het laatste kwart van de zestiende eeuw opnieuw in te richten. Dat de inrichting van deze sociale voorzieningen geschiedde in overeenstemming met de ideologische en morele opvattingen van haar tijd, mag na bestudering van het Leidse *Armenrapport* niet verbazen. Gezien door de ogen van ideologen als Jan van Hout vormden de pest- en dolhuizen binnen dit systeem evenwel niet meer dan een randfenomeen. Essentiëler was de vrijwel gelijktijdige opkomst van bijvoorbeeld tuchthuizen, waar de morele heilzaamheid van arbeid burgers moreel diende te heropvoeden.⁴⁰

Binnen de nieuw ingerichte dolhuizen verloor de verzorging van geesteszieken deel van haar liefdadige karakter en nam meer het karakter aan van gedwongen opsluiting.⁴¹ Dat dolhuizen veelal ook dienst deden als pesthuizen berust niet op toeval. In dezelfde beweging die resulteerde in de fysieke verbanning van de geesteszieke armen werd hun lot gekoppeld aan dat van pestlijders. Beiden zagen zich verbannen door de 'humanistische' vroegmoderne samenleving. Pas vanaf de zeventiende eeuw, bij het uitblijven van nieuwe grootschalige pestepidemieën begonnen de dolhuizen zich exclusief op de behandeling geesteszieken toe te leggen.⁴² Onttrokken aan de ogen van de samenleving gleden geesteszieken binnen de dolhuizen af in obscuriteit. Illustratief is de vrijwel complete afwezigheid van door dolhuisbewoners geschreven overleveringen. Pas vanaf de achttiende eeuw beschikken we over enkele brieven van inwoners van Nederlandse dolhuizen.⁴³ Hierdoor is het moeilijk te achterhalen hoe geesteszieken hun levens in de dolhuizen ervoeren. Vast staat dat de omstandigheden in de dolhuizen slecht waren. Dollen werden niet of nauwelijks gewassen, noch voorzien van enige luxe. Daarnaast waren de dolhuizen in de regel verduisterd, alsof de dollen in een symbolische weerspiegeling van hun verbanning in het donker dienden te leven. De medische stand hield zich gedurende deze tijd

⁴⁰ K. Bostoën, 'Adieu, mijn geld!', 24.

⁴¹ Spierenburg. *De verbroken betovering*, 225.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem, 229.

nog nauwelijks bezig met de behandeling van geesteszieken. Hoewel aan de meeste dolhuizen een dokter verbonden was, bemoeiden dezen zich tot aan de negentiende eeuw slechts bij uitzondering met de behandeling van dolhuisbewoners.⁴⁴

Het weinige contact dat de dolhuisbewoners met de buitenwereld hadden was bij voorbaat getekend door hun vervreemding van de maatschappij waartoe zij niet langer behoorden. Geen enkel fenomeen weet dit beter te illustreren dan de traditie van de dolhuiskermis. Menig dolhuis opende op enkele dagen in het jaar haar deuren voor het grote publiek, zodat bezoekers tegen betaling naar de gekken konden komen kijken. Deze traditie vormde een belangrijke inkomstenbron voor de dolhuizen en zou pas vanaf de achttiende eeuw op serieuze oppositie stuiten. Opmerkelijk genoeg toonden de argumenten voor afschaffingen zelden consideratie voor de gekken zelf, maar waren veelal van financiële, morele of religieuze aard.⁴⁵ De sporadische intrusie van de dolhuiskermissen ten spijt boden de dolhuizen geesteszieken ook een bepaalde vrijheid. Het dolhuis vormde een beschermde ruimte waarbinnen geestesziek hun gekte relatief soeverein konden beleven.⁴⁶

Laten we nog eenmaal terugkomen op de voor de moderne psychiatrie zo kenschetsende daad van Philippe Pinel. Na een stille opsluiting van ruim tweehonderd jaar wisten Pinel en de moderne psychiatrie de lang vergeten gekken van het dolhuis uit de schaduw te laten treden. Vanaf het einde van de achttiende eeuw begon de psychiatrie de ongedifferentieerde praktijken van de voormalige dolhuizen snel te vervangen door specialistische behandelingen binnen psychiatrische klinieken. Of de dolle hiermee per se beter af was, moeten we in het midden laten. Laten we slechts opmerken dat de moderne psychiatrie gekte niet langer een soevereine ruimte liet. Dat de vroege psychiatrie weinig pretentie mag maken een objectivistisch-medisch perspectief te bieden op geestesziekte, wordt duidelijk uit de sterke morele ondertonen die haar discours en praktijken vanaf het begin kenmerken. Veelal werd de geesteszieke door de psychiatrie bij voorbaat schuldig bevonden voor zijn eigen

⁴⁴ Spierenburg, *De verbroken betovering*, 231.

⁴⁵ *Ibidem*, 228

⁴⁶ Foucault, *History of madness*, 173.

toestand op grond van een moreel falen.⁴⁷ Na onze bestudering van het armendiscours van de zestiende eeuw lijkt deze moralistische houding niet meer dan de logische consequentie van de toepassing van een moreel discours.

Belangrijk is het ook om stil te staan bij de gevolgen van de maatschappelijke segregatie van geesteszieken voor de opkomst van de psychiatrie. Hoewel het nog ruim twee eeuwen zou duren, maakte deze de opeising van geesteszieken door de moderne psychiatrie mogelijk. Enkel geïsoleerd binnen de muren van het dolhuis kon de geesteszieke als object van studie en manipulatie het vizier van de medische wetenschap binnentreden.

⁴⁷ Foucault, *History of madness*, 505.